

Kovács Sándor*

Az egységesítés „göröngyös útjain”. Adalékok az unitárius istentiszteleti rend 16–19. századi történetéhez

Az unitárius szertartás- és istentiszteleti rend kialakulásával és történetével többen is foglalkoztak, de egyetlen a teljességre törekvő, összefoglaló jellegű tanulmány sem született a kérdéskörben,¹ ennél fogva magunk sem vállalkozunk az unitárius liturgia történetének megírására, csupán megkíséreljük bemutatni, milyen lehetett az unitárius istentiszteleti rend a 16–19. században. Ágendáskönyv híján a 18. század közepéig az istentiszteleti rendet csak hipotetikus rekonstruálhatjuk, megbízható forrásainkat egyrészt a nyomtatásban megjelent ima- és énekeskönyvek, másrészt az istentiszteletet szabályozó Radecke-

* Kovács Sándor (Brassó, 1968) a Protestáns Teológiai Intézetben szerzett diplomát (1993). Kolozsváron volt segédlelkész, kaliforniai tanulmányútja után (1995–1996) óraadó tanár lett a kolozsvári teológiai intézetben, 1999-től segédtanár, 2014-től docens. Doktori diplomát a Szegedi Tudományegyetemen szerzett 2007-ben. A Keresztény Magvető című folyóirat főszerkesztője, kutatási területe az unitárius egyház története. Magyar, román, német és angol nyelven jelentek meg tanulmányai hazai és külföldi folyóiratokban.

¹ Borbély István irodalomtörténész, az unitárius kollégium egykori tanára 1930-ban egyetemi jegyzetében tett megállapítása ma is aktuális: *A valóság körülbelül az, hogy a mi unitárius liturgiánkat eddigelé még nem próbálta senki elvi alapra helyezni... Eltekintve néhány elvi végiggondolás nélküli ötlettől, nálunk a liturgiának szakszerű és a mi hitelveinkkel összhangzatos megállapítása iránt a kezdő, bevezető tanulmányozás sem történt meg. E tény érteti meg azt a különös állapotot, hogy a valóságban annyiféle a liturgiánk, ahány templomunk van.* Borbély István: *Unitárius egyházszertertástan (Liturgika)*. Az elméleti résznek első fele. Cluj-Kolozsvár 1930. (Dr. Borbély István theol. akad. r. professzor előadásai a Kolozsvári Unitárius Theológiai Akadémián. Előadatott az 1929–30. tanév II. szemeszterében. Gépelt kurzus nyomtatott címlappal.)

A tárgyköri született legfontosabb tanulmányok:

Boros György: Szerktartások és vallási szokások az unitárius egyházban. In: *Keresztény Magvető Füzetei* 14. Cluj-Kolozsvár 1932; Gellérd Imre: Az úrvacsorai ágenda. In: *Keresztény Magvető* 80 (1974), 140–144. (a továbbiakban *KerMagv*); Uő: *Az Unitárius Egyház istentisztelete és szerktartásai*. In: *Négyszáz év 1568–1968*. Emlékkönyv az Unitárius Egyház alapításának négyszázadik évfordulója alkalmából, Kolozsvár 1968, 90–104.; Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. *Historia Literaria* 17. – *Evangelikus Gyűjteményi Kiadványok* 2. Universitas Könyvkiadó, Budapest 2004, 152–154.; Hoppál Péter: XVII–XIX. századi kéziratos énekeskönyvek a Homoród és Küiküllő menti unitárius parókiákon. In: *Magyar Egyházzene* IX (2001/2002), 427–430.; Kanyaró Ferenc: *Unitárius énekeskönyv a XVI-ik században*. *KerMagv* 33 (1898), 56–57.; Uő: *A Batthyányi-kódex mint unitárius graduál*. In: *Egyetemes Philologiai Közöny* 31 (1907), 897–911.; Borbély István: *A legrégibb unitárius templomi énekeskönyvek*. *Egyetemes Philologiai Közöny* 37 (1913), 170–180.; Várfalvi Nagy János: *Az unitáriusok énekeskönyveiről*. *KerMagv* 6 (1871), 93–126. Kovács Sándor: *Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról a 16–18. században*. Bevezetés és források. In: *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27. Szerk: Gábor Csilla, Korodi Ágnes, Luffy Katalin, Tóth Zsombor, Balogh F. András. *Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság – Kolozsvár* 2013, 214–240.; Hevesi Andrea: *17. századi, csak unitárius forrásból ismert gyülekezeti énekek*. (Kiegészítések és megfigyelések). In: *KerMagv* 121 (2015), 348–374.

féle *Disciplina Ecclesiastica*, illetve a különféle zsinati és főtanácsi végzések alkotják. Hogy mennyire reménytelen bármiféle hipotetikus rekonstrukcióba kezdeni, azt a kövendi zsinat 1671-ben hozott határozatával szemléltetjük: *Mivel nagyobb részint ekléziáinkból amaz setétségnek cselekedete, mellyel karácsony éjszakáján, nagy-péntek éjszakáján harangoztattak, templomokban concionáltak, és némü-nemü megholt embereknek nevekre nevezetett napokon babonáskodtanak, tolláltatott, megmaradván mindazonáltal még ekeddig némely Diocesisekben, ergo úgy tetszett a szent zsinatnak, hogy a modo in posterum minden ekléziáinkból funditus tolláltassék, és in perpetuum abrogáltassék, és az reverendus seniorok haza menvén mindjárt az ekléziákban cursusokat bocsátván autoritate synodali et episcopali imponálják, hogy attól, mint igaz vallásunkkal ellenkező rítustól abstineáljanak, mert különben az ekléziának gravis animaversióját az Ecclesiastica Disciplinaiaja continentia szerént el nem kerülük.*² A különféle babonáskodások, karácsony- és nagy-péntekéjjeli virrasztások az unitárius egyház 1568-as alapítását követő száz évben is virágoztak. Több templomban a freskók is érintetlenül maradtak, a Kénosi-Uzoni által összeállított egyháztörténet a fent idézet határozatot kiegészíti a következő meghagyással: *A templomban botránkozást szerző képek béfehérítettessenek.*³ A *Generale Protocollumból* a képek lemeszelését illető határozat hiányzik, de biztosan volt ilyen határozat, hiszen a csegezi ekléziát a parciális gyűlésen még az 1670-es évek végén is figyelmeztették, hogy meszeltesse le a boltívekre festett keresztekét és oda nem illő feliratokat.

Az unitárius szertartási rend egységesítése Agh István püspök érdeme, 1767-ben ő állította össze az első unitárius ágendáskönyvet. Nyomtatásban soha nem jelent meg, és egyetlen zsinat sem tette azt kötelezővé, miként a Székely Mózes püspökhelyettes szinte száz évvel később 1861-ben összeállított szertartásrendjét sem. Dolgozatunk első részében 1568-tól 1767-ig, a másodikban 1767-től 1878-ig vizsgáljuk a liturgia alakulását befolyásoló eseményeket, majd egy rövid exkurzust teszünk a 20. századba.

I.

Gellérd Imre, a legendás tudású unitárius pap, *Az Unitárius Egyház istentisztelete és szertartásai* című tanulmányában Dávid Ferencet nevezte „első liturgusnak”, az ő korában a megtisztított istentisztelet éneklésből, bibliaolvasásból és írásma-gyarázatból állt. A 16. századi istentisztelet főbb mozzanatai: ének, könyörgés, egyházi beszéd, könyörgés, megáldás és ének. Ez a rendtartás volt érvényben a 17. század végén is – írta Gellérd Imre.⁴

² *Protocollum I. 1626–1736*, 85. Lelőhely: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKGyLt), kézirat.

³ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története I-II.* (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.), ford. Márkos Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár 2005–2008 (I.), 787.

⁴ Gellérd Imre: *Az Unitárius Egyház istentisztelete és szertartásai.* In: *Négyszáz év 1568–1968. Em-lékkönyv az Unitárius Egyház alapításának négy századik évfordulója alkalmából.* Kolozsvár 1968, 90–91.

Úgy gondoljuk, hogy Gellérd meglátása helytálló, bár túlságosan leegyszerűsítő és uniformizálást feltételező megállapításai ellentmondanak a reformátorok istentiszteleti rendről vallott felfogásának. Luther és Kálvin szerint is az istentisztelet külső rendjénél sokkal fontosabb a hit egysége.⁵ Dávid Ferenc kétségtelenül az első unitárius liturgus volt, Gellérd azon megállapítását azonban, hogy a Dávid által lefektetett liturgia volt érvényben a 17. századig, nem tudjuk igazolni. Kolozsvár városa 1555-től, Dávid Ferenc fellépésétől 1579-ben bekövetkezett haláláig három vallásváltást ért meg, nehezen hihető, hogy ez minden alkalommal jelentős liturgiai változtatásokkal járt volna. Dávid Ferenc már 1568-ban úgy gondolta, hogy a szertartásokat megtisztították, a keresztség és úrvacsora kérdésében igaz értelemre jutottak.⁶ Sem kézirat, sem nyomtatott forrásaink nem igazolják, hogy az egyházalapító első püspök énekeskönyvet, vagy bármiféle ágendát állított volna össze. Uzoni Fosztó István azon megjegyzését, hogy ő gyermekkorában még látta a Dávid Ferenc idejében kiadott énekeskönyvet nem kell elvetni, de nem árt óvatosan kezelni.⁷ Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Dávid Ferenc korában ne lett volna valamilyen szertartáskönyv, valószínűleg az unitárius gyülekezetek is a már megreformált eklézsiák énekanyagát zengedezték, természetesen a szövegek dogmatikai megváltoztatásával.

Az unitarizmus kezdetéhez kapcsolható istentiszteleti rend hipotetikus rekonstruálását nemcsak az etnikai – gondoljunk itt Kolozsvár magyar és szász közösségeire –, hanem a teológiai felfogás sokszínűsége is megnehezíti. A kolozsvári szász és magyar unitáriusok liturgiája nemcsak nyelvében, hanem gyakorlatában is különbözött, de az erdélyi magyar antitrinitáriusok liturgiája sem volt egységes. A nonadoratista/arisztotelianus/szombatos főurak birtokain (pl.

⁵ Vö. Luther a Deutsche Messe előjáró beszédében egyebek mellett ezeket írja: Előjáró beszéd: Mindenek előtt barátságosan és az Isten szerelmére kérném mindazokat, akik ezen rendünket az istentiszteleten látni és követni akarják, hogy abból semmi kényszerítő törvényt ne csináljanak, sem vele senkinek a lelkiismeretét körül ne hálózzák vagy meg ne fogják, hanem a keresztyén szabadságnak megfelelően tetszés szerint alkalmazzák, amint, ahol, amikor s ameddig azt a körülmények megengedik és kívánják. Mert mi sem azon céllal bocsátjuk azt ki, hogy bárkit is megrendszabályozzunk, hanem inkább azért, mivel minden felől sürgetik a német miséket s istentiszteleteket és sok panasz és megbotrányozás esik az új miséknek sokfélesége miatt, hogy mindenki maga csinál magának külön ilyeneket, egyesek jó hiszemben, mások ellenben hiúságból... Fekete Károly: *A református liturgia története és teológiája, tanulságok és tervek*. VII. Nyugat-Európai Magyar Presbiteri Konferencia. (Burbach-Holzhausen 2009. április 4.) [www.credo-hu-we.org/docs/2009_holzhausen_refliturgia.pdf – megnyitva 2016. december 5.]

⁶ „A mise megtisztítását az énekkel kezdtük, s eltöröltük a trombita és orgona melletti éneklést. Azután helyreállítottuk a két szín alatti kiszolgáltatást, utoljára az oltárokat, ornátusokat, kovásztalan kenyeret, térdhajlításokat és az átlényegülést töröltük el. Így a keresztségnél is a haldást visszafelé kezdve a chrismától, nyáltól, sótól és gyertyáktól jutottunk el az ördögüzésekre, a keresztlelekig, bábáig (akiknek szükség esetén a csecsemőket kellett megkeresztelniük), és végül a keresztszülőkre, s magára a felnőtt keresztségre került sor. Így tehát, miután az úrvacsorának és a keresztségnek tisztaságát visszaállítottuk, és az Antikrisztus összes berkei (melyeket az Úr oltára körül ültetett volt) kivágattak, azoknak tisztogatásán már nem fogunk a továbbiakban fáradozni.” *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről* (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2.) ford. Péter Lajos, a fordítást az eredetivel összevetette és a bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály, Kolozsvár 2002, 117.

⁷ Kénosi–Uzoni: *i. m.* (I.), 797.

Gerendi, Kornis család) gyakorolt istentiszteleti és szertartási rend, ha egyáltalán létezett ilyen, nagy valószínűséggel különbözött a Hunyadi Demeter által megszabályozott kolozsvári szokásoktól. Pirnát Antal (1928–1997) a 20. századi unitárius egyháztörténet-írást új irányba terelő könyvében elsőként mutatott rá arra, hogy Székelyföldön már az 1570-es években voltak olyan unitárius gyülekezetek, ahol a hivatalos tantól eltérő gyakorlatot folytattak.⁸ 1575-ben, tehát még Dávid Ferenc életében a gyulafehérvári zsinat szász lutheránus papjai ítélték meg négy székelyföldi antitrinitárius papnak a miatyánkról, az ünnepekről, a lélekről és Krisztus megváltói érdeméről vallott eretnek nézetei fölött.⁹ Tövisi Máté, Temesvári Ambrus, Szigeti Jakab és Erdődi András elutasították a Miatyánk imádkozását: „Krisztus nem azért közölte velünk ennek szavait, hogy mindig ezeket kelljen mondanunk”.¹⁰ Balázs Mihály *Heltai Gáspár imádságos könyvéhez* írott bevezetőjében Pirnát megállapításait új adatokkal kiegészítve Kolozsvár kontextusában értelmezte és igazolta, hogy nemcsak a Székelyföldön, hanem Kolozsváron is a spiritualistákra jellemző gondolatok fogalmazódtak meg a kötött imaformulákkal kapcsolatban. A városi tanács Heltai hathatós közreműködésével eltávolította Kolozsvárról a radikális¹¹ tanokat hirdető prédikátorokat. Székelyföldön azonban más volt a helyzet, és a felsorolt papok esete sem lehetett elszigetelt jelenség. Pirnát Antal szerint 1571–1579 között az erdélyi unitarizmusban felülkerekedett egy teljesen racionalista irányzat, mely minden kötött istentiszteleti formát elvetett, és a keresztség és úrvacsora kiszolgáltatását is teljesen fölöslegesek tartotta.¹² Ezeknek a radikális csoportoknak az ellenállását Hunyadi Demeter püspök annak árán sem tudta teljességgel megtörni, hogy az 1579 novemberében tartott zsinaton három esperest fosztottak meg tisztségétől, majd egy évvel később 20 papot bocsátottak el.¹³ Egységes, a Dávid Ferenc korában lefektetett liturgiáról tehát nem beszélhetünk. A keresztség és úrvacsora gyakorlásáért Hunyadi Demeter püspök minden tekintélyét latba vetette, ennek ellenére a vágyott dogmatikai egységet sem sikerült megteremtenie.

Nyomatott források hiányában, az unitárius liturgia hipotetikus rekonstrukciójánál kéziratos forrásokra vagyunk utalva, ilyen az Enyedi György prédikációit tartalmazó korpusz, amelynek kiadása most van folyamatban.¹⁴ Hogy Enyedi ide-

⁸ Pirnát Antal: *Die Ideologie der Sibenburgier Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961, 139–160.

⁹ Pirnát Antal: Gerendi János és Eössi András. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970/5–6), 680–684.

¹⁰ Balázs Mihály: *Heltai Gáspár imádságoskönyve*. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 5.) Kolozsvár 2006, 47–49.

¹¹ Uo.

¹² *Régi Magyar Költől Tára XVII. század 4.* Az unitáriusok költészete. Sajtó alá rendezte: Stoll Béla, Tarnócz Márton és Varga Imre. Akadémiai Kiadó, Budapest 1957, 530.

¹³ Pirnát Antal: *Die Ideologie...*, 139–160.

¹⁴ *Enyedi György prédikációi 1.* (67–99. beszéd). Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Lovas Borbála. MTA-ELTE HECE, Magyar Unitárius Egyház, Budapest 2016. Köszönöm Lovas Borbálának, hogy a még nem publikált prédikációkat önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta!

jében milyen lehetett a liturgia, arra a prédikációiból következtethetünk. Lássunk két példát az istentiszteleti rendet illetően.

Enyedi egyik virágvasárnapi prédikációjában (3. tricas 84. beszéd) a héber *hoszanna* ígére adott magyarázatában azokra az időkre emlékeztetette hallgatóit, amikor az istentiszteleten gyakorta felhangzott a *Kyrie eleison*.¹⁵ Hogyha helyes a következtetésünk, akkor Enyedi korában a *Kyrie* nemcsak a főként böjti időben énekelt litániában, hanem több strofikus énekben is megszólalt. Az első nyomtatásban megjelent unitárius énekeskönyv (RMNY 983.) nagyheti ciklusának *Dicséretet mondjunk Úr Istennek, és ő fiának* vagy a húsvéti *Krisztust megfeszíték kegyetlen sidó népek; Emlékezzünk ezen napon Urunknak haláláról; Krisztus feltámad, ki értünk meghólt vala* kezdetű énekei minden esetben kyriével végződtek, úgy azonban, hogy a *Christe eleison* elmaradt a szövegből.

Egy másik prédikációjában a püspök a kolozsvári népek közömbösségével hadakozva (105. concio, textusa Kol 3,16) nem győzi hangsúlyozni a gyülekezeti éneklés fontosságát.¹⁶ Ebben a sokat idézett beszédében arra is buzdítja híveit, hogy ne sajnálják a pénzt az újonnan kinyomtatott énekeskönyvért. A templomi istentisztelet mellett a magán ájtatoskodás szükségletet elégített ki a Heltai Gáspár által 1570–1571-ben kiadott imakönyv és az Enyedi idejében kiadott, de mára elveszett énekes- és imádságoskönyvecske is (RMNY 746.). A 16. században a kétféle gyakorlat a gyülekezeti és a magánájtatosság az unitáriusoktól sem volt idegen.

A kolozsvári városi számadáskönyvek adatai megőrizték, hogy a magyar és szász deákok számára többször is leírták a Psalteriumot és az éneklőkönnyvet, ezek azonban nem maradtak fenn.¹⁷ Az első nyomtatott unitárius gyülekezeti énekeskönyv megjelenését 1602–1616 közöttre datálja a szakirodalom (RMNY 983). Hevesi Andrea 2015-ben megvédett doktori dolgozatában meggyőzően érvel amellett, hogy az énekeskönyv 1616-ban jelent meg, összeállításánál pedig jelentősen közreműködött a debreceni énekeskönyvet is kiadó Újfalvi Imre.¹⁸ Kénosi

¹⁵ „Elsőben vedd eszedben, hogy ha megmagyarázod ez zsidó vagy káldiai igét, annyit teszen, mint tarts meg vagy üdvözíts, oltalmazd meg, szerencsésítsed, mellyel az ő királyoknak minden jót kívánnak vala Istentől. Másodsor, azért vedd eszedben itt, hogy afféle énekben gyakran mondják vala ezt inkább minden versben, az mint hallád, mint régen az mű énekünkben: Alleluja Kirelejson. Most is némelyik énekeknek versei-ben> után szoktuk mondani: Irgalmazz nekünk. Illyen vala ez az hozsanna, és ugyan ez az oka, hogy az evangélista noha görögül írt, de az görög ige közt is megtartotta azt.”

¹⁶ Hubert Gabriella: *i. m.* 379–389.

¹⁷ Köszönöm Káldos Jánosnak az adatokat: „1581-ben: Az magyar deákoknak írtattunk egy éneklő könyvet, kiért is fizettünk az deákoknak érette. fl. 2.” Psalterium [1598] 15. die Augusty az magyar templumba valo Psalteriunak zwksegere pergamenomert attunk az pergamenom tsinalonak penzt - - - R. 4. ; [1599] 18. die Februar. ... Az magyar Psalteriumnak tsinalasara vettünk pergamenomat p. - - - R. 1. dr. 70. ; [1599] 2. die Marty ... Ismegh vettünk pergamenomat az Psalterium züksegere p. - - - R. 2 dr. 16 ; „1600 jan. 22-én a psalteriumhoz, jun. 22-én a gradualehoz vesznek pergamentumot. A nov. 23. feljegyzésből kitűnik, hogy az énekgyűjteményt a magyar kántor írta.”

¹⁸ Hevesi Andrea: *A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns gyülekezeti énekhagyomány*. Doktori disszertáció (SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola), Szeged 2015. (Kézirat) 8–17.

Tózsér János és Uzoni Fosztó István az Erdélyi unitárius egyház történetében ismertette a Torockai Máté idejében, 1601-ben készült graduált, és azt feltételezzük, hogy ennek graduálrészre azonos lehetett a nyomtatott énekeskönyvével.¹⁹

Az első jelentős egyházszerkezeti, dogmatikai és liturgiai uniformizálásra Radecke Bálint püspöksége alatt került sor. Az 1626-ban írt *Disciplina Ecclesiastica* fő célja, miként erre Keserű Gizella kiváló tanulmányában rámutatott, a lezárt dogmarendszer és egységes kultusz elfogadtatása volt.²⁰ A *Disciplina* előszavában írottak szerint legtöbb eklézsiában *semmit vagy csak édes keveset törődnek az emberek a jó renddel és fegyellemmel, [...] ki-ki szabadon hirdet és terjeszt a nép közt bármit, amit ő talált ki, s ebből a lelkeknek nagy kára származik*, ezért szigorúan megtiltottak minden újítást. A feladatok leosztása világosan körvonalazta a különféle testületek és vezetők jog- és hatáskörét; a konzisztóriumra egy közcélt szolgáló hitvallás vagy káté megszerkesztése, a püspökre a vizitáció, az esperesekre az egyházkörihöz tartozó papokra és a tan tisztaságára való felügyelet bízott, nehogy valaki olyat tanítson, ami a békességet megzavarja, vagy eltér a bevett és jóváhagyott tudománytól.

A *Disciplina* elrendelte a keresztség és úrvacsora gyakorlását, az istentiszteleten a Miatyánk kétszeri elmondását. Az énekeskönyv kijavítását is előírták, mert sokan megváltoztatták és kihuzigálták *azon tételeket és verseket, melyekben az idvezítő Krisztus tiszteletéről, dicsőségéről, méltóságáról, jótéteményeiről, országáról, közbenjárásáról történik említés [...] úgyhogy közbenjárónknak többé még csak a neve sem fordul elő. [...] Azért az egész egyház tekintélyével hitvallásunk minden papjának, legyenek bárhol, komolyan lelkükre kötjük, hogy a mi Urunk Jézus Krisztusról szóló s az apostolok ihletett szavaiból vett, de mellőzött és kitörölt szólásokat és kifejezéseket haladéktalanul állítsák helyre, s az eklézsia nyilvános gyülekezetében a többi, az írásk tiszta forrásából merített himnuszokkal, dicséretekkel és karácsonyi énekekkel együtt, a szokott időben, akár prédikáció előtt, akár utána énekeljék.*²¹ Nem tudjuk pontosan, milyen énekeskönyvre utalt Radecke, mert sem a Torockai idejében összeállított graduál, sem a nyomtatott énekeskönyv nem mellőzte a közbenjáró Jézus Krisztus személyét. Lehetséges, hogy kirohanása a szombatos gyülekezeteknek szólt. Molnár Dávid nemrég megjelent könyvében meggyőzően érvel amellest, hogy Radecke jó taktikai érzékkel az általa képviselt sociniánus dogmatikát úgy próbálta ráhúzni a sokszínű unitárius közösségre, hogy azt katekizmus kiadásával, illetve az általa összeállított *Disciplina Ecclesiastica* érvényesítésével bátyázta körül. Az uniformizálást szolgálta az úrvacsoráról írott terjedelmes traktátusa, valamint a keresztségről és a házasságról írott értekezései is.²² Az 1629-ben megszüvegezett Szüksé-

¹⁹ Kénosi – Uzoni: i. m. (I.) 798–803.

²⁰ Keserű Gizella: Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején. In: „Nem súlyed az emberiség!” *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Főszerkesztő: Jankovics József. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest 2007, 435. [www.iti.mata.hu/szorenyi60.html. – megnyitva 2016. december 5.]

²¹ Kénosi–Uzoni–Kozma: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* III. – ford. Márkos Albert, 451v. Kézirat, megjelenés előtt.

²² Molnár Dávid: „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...” Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek

ges utasítások az egyházi rendszabályokhoz című szkolion is tartalmaz egy sor liturgiai, mindenekelőtt Krisztus segítségül hívására vonatkozó meghagyást. Az *Utasításokat* a püspökkel rokonszenvező grémium foglalhatta írásba, a szövegben többször is előfordul a felhívás: „kérni kell a tisztelendő püspök urat, hogy...”. Kicsit sarkítva azt mondhatjuk, hogy ez a *Disciplina* bevezetésének módszertana. Keserű Gizella szerint a lengyel unitáriusoktól érkezett levelek is ösztönzést jelenthettek az *Utasítások* elkészítésében.²³ A tizenöt részből álló utasítás vagy tanítás, az egyházfegyelmi kérdések bevezetése mellett alapos részletességgel foglalkozik a bevezetendő új liturgia kérdéseivel is. Az első rész, *Krisztus segítségül hívásáról* a fokozatosság jegyében csempészi be Krisztus invokációját: *Azon kell munkálkodni, hogy Krisztus Urunk nevét a közönséges imádságokban, közvetlenül, gyakrabban hívják segítségül. [...] Továbbá ügyelni kell arra is, hogy az első esztendőben a Krisztus közvetlen segítségül hívása csak néhányszor, a prédikációt megelőző ünnepi könyörgésekben történjék, kiváltképpen, ha lehetővé válik előrebocsátása a rövid bevezetésnek, mely a hallgatókat e tárgyban való buzgalomra serkenti. A következő esztendőben gyakrabban és megszakítás nélkül, s ahol így a dolog szokássá válik, egykoron a prédikáció után tartott könyörgésekben is megtörténhetik.*²⁴ A harmadik és negyedik rész – a keresztelestől és az úrvacsoráról – a lengyelek gyakorlatát követi. A „hitvallással, vagy... megítéléssel” egybekötött úrvacsora Keserű Gizella értelmezésében a lengyelek által is gyakorolt önvizsgálatot és szükség esetén dorgálást jelentette. A kollektív (énekelt) bűnvallás és hitvallás az unitárius úrvacsorai liturgia részeként 1632-től vált általános gyakorlattá. Az előző énekeskönyv (1616) mindössze négy úrvacsorai éneket tartalmazott, ebből kettő hitvallás, egy úrvacsorai himnusz, egy pedig invocatio.

A 16. századi úrvacsorai liturgiáról nincsenek adataink. 1579-ben a zsinat elrendelte a keresztség és úrvacsora gyakorlását, de valószínűnek tarjuk, hogy a gyülekezetek tekintélyes része mindkét szertartást adiaforonként kezelte. Az 1597-ben elhunyt Enyedi György püspök egyik beszédében a szakrális tárgyak hasznáról elmélkedve a következőket mondta: „...jobb a fiaknak szüleiket táplálni, hogy nem kehelyt csináltatni a templomba.”²⁵ Felettébb beszédesnek tartjuk azt is, hogy Enyedi prédikációiban alig foglalkozik az úrvacsora kérdésével.

Az 1632-es énekeskönyv a felsoroltak mellett, az úrvacsorás istentisztelet részének tekintette a Sanctus, Benedictus, Agnus Dei tételek mellett a közgyónást és a Te Deumot is.

A tizenhetedik század első felében, a dési komplanációt követően is tarka változatosságot mutattak az unitárius közösségek mind a hitbeli, mind a liturgiai

korából (1613–1648). (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 7.), Kolozsvár 2015, 32.

²³ Keserű Gizella: *i. m.* 435

²⁴ Tóth György: *Az unitárius egyház rendszabályai (1626–1850)*. (Az unitárius egyház törvényeinek gyűjteménye III.), Cluj-Kolozsvár 1922, 31–41.

²⁵ N. Kis Tímea: *Az ideális templom eszméje Enyedi György prédikációiban*. In: *Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásai*. Szerk: K. Kaposi Krisztina, Lovas Borbála. MTA – ELTE HECE, Budapest 2016, 177.

gyakorlatban. A 17. század közepétől hozott zsinati végzések az egyházfegyelem és a kultusz uniformizálására törekedtek, valószínűleg nem sok sikerrel.

Az 1654. június 21-én tartott derzsi zsinat például pénzbírsággal sújtotta azokat, akik már egy éve szolgáltak, és nem volt még *eklézsiái köntösük*. Azokat is megbüntették, akik már egy esztendeje szolgáltak, és a *köntösöknek oldal csontya zöld vagy kék száras gomb vagy*on.²⁶ Ugyanezen a zsinaton rendelték el azt is, hogy a papok éljenek azokkal a könyörgésekkel, melyekkel Enyedi György, Toroczkai Máté és Járai János éltek. A zsinat talán a rögtönzött, a híveket megbotránkoztató imádságok helyett ajánlotta Enyedi, Toroczkai és Járai imádságait. A Radecke idejében foganatosított *Utasítások* a papoknak megengedték a kötetlen szövegű imák megszerkesztését, a híveknek pedig előírták az otthoni vagy családi kegyesség gyakorlását: *Inteni kell gyakran és szorgalmasan a hallgatókat, hogy a családdal külön maguk is imádkozzanak. Főképp reggel, mikor fölkelnek és estve, mikor ágyba mennek.*²⁷

A helyi szokásokat felszámolandó 1671 júniusában a már említett kövendi zsinat súlyos büntetés terhe alatt mondta ki a karácsonyi és nagypénteki vigília eltörlését, a szentek nevéhez kapcsolódó különféle ájtatos szokások elhagyását, és a templomban levő freskók bemeszelését.²⁸ A zsinat határozatából kiviláglik, hogy a 17. század közepén néhány „rendkívüli” napot is megünnepeltek az unitárius gyülekezetekben, és a helyi szokásokhoz is szívósan ragaszkodtak. Pl.: Homoródkarácsonyfalván, Oklándon és Homoródmáson az új évre virradó éjfélkor harangoztak, a templomban énekeltek és virrasztottak a hívek. Korondon advent első vasárnapjától karácsonyig az unitáriusok is hajnali rorátét tartottak még a 19. század második felében is. Datkon kereszteléskor a keresztapák és keresztanyák a gyermek fejére tették kezüket annak vízzel való leöntésekor.²⁹

A sokféle és változatos szokás mellett a liturgia állandó eleme volt a naponként megtartott reggeli és esti könyörgés. Ennek mikéntjét a helyi szokás és az érvényben levő gyülekezeti énekeskönyv szabályozta. A következőkben az 1632-ben (RMNY 1541) nyomtatásban megjelent énekeskönyv alapján megpróbáljuk rekonstruálni, milyen lehetett egy hétköznapi és egy évközi vasárnap, illetve egy ünnepi istentisztelet.³⁰

A reggeli és esti közös imádság a hét adott napjára rendelt antifóna és zoltár eléneklésével kezdődött, ezt követhette egy himnusz. Pl. a 119. zoltár a héber ábécé 22 betűjének sorrendjét követve nyolcadokra osztható, ezt vasárnaptól vasárnapig az előírt antifóna tónusára recitálta a kántor és a kórus. Pl. a hétfői *Mózes ezt mondja Izrael fiainak* kezdetű antifóna után a 119. zoltár negyedik nyolcada (25–32. verseket) következett. Kedden *Az kiről szólt Mózes, arról az Atya Úr Isten*

²⁶ Kénosi–Uzoni: *i. m.* (II.) 514.

²⁷ Tóth György: *i. m.* 39.

²⁸ Protocollum I. 1626–1736. MUEKGyLt, kézirat.

²⁹ Jánosfalvi Sándor István: Ar[anyosrákosi] néh[ai] Tisz[teletes] Székely Sándor Úrnak 1839-ben kijött „Unitária vallás történetei Erdélyben” című Könyvére tett elegyes jegyzései. MsU 958. 592–594.

³⁰ Az énekeskönyv részletes leírását lásd: Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, 2004. 176–179.

kezdetű antifónára a hetedik nyolcadot (49–56. versek), szerdán *Úgymond Jézus, ha megmarandotok* antifónára a tizedik nyolcadot (73–80. vers) stb. recitálták.

Az antifónákat és zoltárokat a kántor és a gyermekekből álló kórus énekelte, a doxológiát a gyülekezettel közösen énekeltek. Ennek szövegét természetesen megváltoztatták, és nem a szokásos *Dicsőség az Atyának és Fiúnak és Szentléleknek, miképpen volt kezdetben, most és mindenkoron és mindörökkön örökké* hangzott el, hanem *Az halhatatlan és láthatatlan Királynak csak az egy bölcs Istennek: tisztesség és dicsőség adassék. Ő dicsértessék szent egyházában az Jézus Krisztusnak általa mindörökkön, örökké.* Az antifónás zoltározás természetesen nemcsak a 119. zoltáron alapult, a kántor 26 antifónához választhatott az egyházi évnek megfelelően zoltárt. Pl. fehérvasárnaptól (*Dominica in albis*) nagycsütörtökig (*Ascensio Domini*) mindennap *Feltámadván az Krisztus, megjelenék az ő tanítványinak* kezdetű antifónához választott zoltárt. Nagycsütörtökön a *Galileabeli férfiak, mit álltok...* (az 1697-es énekeskönyvben már nincs meg, helyette a *Felméne Krisztus a menyországba*) kezdetű antifónát és a 110. zoltárt, pünkösdkor a *Mikor bételjesedett volna...* kezdetű antifónát az *Áldott legyen a mi Urunk Istenünk* kezdetű zoltárt énekeltek. Minden sátoros ünnepre 2–3 antifóna és a hozzárendelt zoltár közül választhatott tetszése szerint a kántor, így az ismétlést az ünnep három napján könnyen elkerülhette. A nyári vasárnapokon tizenhárom antifónát és az ehhez tartozó zoltárokat énekeltek, de könyörögtek esőért, jó időért és énekeltek a hét minden napjára írt himnusokat is.

Az éneklés után a pap felment a szószékbe, és elhangzott az invocáció, melyet az 1629-ben készült *Utasítások* értelmében közvetlenül Krisztushoz intéztek. Mivel az unitáriusok nem ragaszkodtak a perikóparendhez, a lelkészre volt bízva, hogy milyen capitulumot olvas fel. Nem tudjuk, hogy a hétköznapi, nem igehirdetési könyörgések előtt volt-e bibliaolvasás, vagy a középkori gyakorlatnak megfelelően csak rövid szakaszokat olvastak fel. Tény az, hogy a lelkészek egy részének nem volt Bibliája, 1669 júniusában a Kissáronson tartott zsinatnak kellett intézkednie arról, hogy minden pap és mester vegyen magának Bibliát. Akiknek egyszeri megintés után sem volt, azok fizetéséből az esperes levonta a Biblia árát.³¹ Az *Utasítások* tizenegyedik része ugyan előírta, hogy „leginkább az Újtestamentum írásaiba foglalt tanításokat kell olvasni”, de ez alighanem az igemagyarázatos istentiszteletekre vonatkozott. A napi imádságot a lelkész vagy akadályoztatása esetén az iskolamester készítette elő, felkészültségén és tehetségén múlott, hogyan könyörgötte a gyülekezetet. A könyörgést Miatyánk, áldás – ezt kezdetben énekelhették – és ének zárta.

Évközi vasárnapon az istentiszteletet megelőzte – legalábbis a kezdeti időben – a prima, azaz a reggeli könyörgés, ennek rendje megegyezett a hétköznapi könyörgésekével. A délelőtti prédikációs istentisztelet feltételezett rendje ez lehetett: 1. Hymnus. 2. Zoltárparafraíz (a kántor vezetésével a gyülekezet énekelte). 3. A pap ezután ment fel a szószékbe. Az invocatio után lehet, hogy volt egy na-

³¹ Kénosi–Uzoni: *i. m.* (II.) 523.

gyon rövid könyörgés. Miatyánk után egy rövidebb prédikáció előtti ének következett; 6. Igeolvasás és prédikáció. 7. Miatyánk. 8. Áldás és ének.

Nagyhét liturgiája nagypéntekig valószínűleg megegyezett a már ismertetett renddel, azzal a kiegészítéssel, hogy szerdán és csütörtökön délután az istentisztelet kiegészült a lamentációk eléneklésével. Két gyülekezetben, a kolozsvári és torockói egyházközsegekben még 1861-ben is énekeltek a lamentációkat, és joggal feltételezhetjük, hogy a gyakorlat a 16. századra vezethető vissza. Nagypénteken a *Sidóknak Júdás ilyen jegyet ada* kezdetű antifóna zsoltára a harmadik, *Uram mely igen megsokasultanak az én háborgatóim* kezdetű, a *Megoszták ő köztök az én ruhámat* antifónáé pedig az 52. zsoltár *Miért dicsekedel kegyetlen ember az gonoszságban*. A doxológiát a gyülekezet énekelte. A reggeli könyörgés, miatyánk és záróének után a kántor vagy valamelyik jó hangú diák elénekelte a passió első, a délutáni könyörgés után pedig a második részét. A passió éneklése ellen a 19. században kezdtek tiltakozni a kántorok, ennek ellenére a zsinat úgy döntött, hogy a passióéneklés a nagypénteki liturgia el nem hagyható része. Az unitárius passió szövege néhány apró változtatástól eltekintve megegyezik az *Öreg Graduálban* közzétett passióval. A passió első „modernizálása” Adorján Domokos tordai kántor nevéhez fűződik,³² a második, a ma is énekelte átdolgozás pedig a Péterffy Gyulához.³³ Nagypénteken délelőtt igemagyarázatos istentiszteletet is tartottak, az erre a napra kijelölt antifónák és zsoltárok mellett az *Oh kegyelmes mi szent Atyánk, ki vagy fénylő világosság* kezdetű himnuszt vagy az erre a napra rendelt dicséreteket énekeltek. Az *mi Urunk Jézus Krisztus, mint szenvedé miérettünk* kezdetű passiót a gyülekezet énekelte. A prédikációt az *Örvendezzünk, oh hívek* kezdetű ének zárta. Hogy mely egyházközsegekben volt szokásban a vigília, adatok hiányában nem tudjuk megmondani. Nagyszombaton csak vecsernyét tartottak, ennek antifónája *Miképpen Jónás volt három napon* kezdetű, zsoltára a 130., *Az mi bűneinknek mélységéből kiáltunk tehozzád* illetve a 4., *Mikor kiáltok, felelj meg énnékem* kezdetű zsoltár.

Húsvétvasárnap. Prima. Az e napra rendelt első antifóna *Az Krisztus megholt a mi bűneinkért* kezdetű, ehhez a 2. zsoltárt, a *Miért zajdultak fel a pogányok* kezdetű, *Az úristennek angyala leszálla az mennyből* második antifónához pedig az *Én lelkem dicsérjed az Urat* kezdetű 146. zsoltárt énekeltek.

Az ünnepi istentiszteletet introitusza lehetett a *Fénylik a nap fényességgel* kezdetű himnusz, ezt követte a *Kyrie magne Deus, Mindenható Atya Isten ki emberen könyörülvén* középkori verses parafrázisa. A pap felment a szószékbe, következett az invokáció, Miatyánk, igeolvasás és prédikáció után Miatyánk zárta az istentisztelet első részét. Lehet, hogy ezt követte a *Symbolum Christianum*. Az unitárius gyülekezetekben a Luther-féle hitvallást énekeltek, természetesen a krisztológia megváltoztatással.³⁴ A nagy imádság (praefatio) után következhetett a *Sanctus* és

³² Adorján Domokos: Az átdolgozott passió ismertetése. In: *Unitárius Közlöny* XVIII (1905/6), 96–98., (1905/7), 113–114.

³³ Péterffy Gyula: A Passió. In: *KerMagv* 85 (1979), 249–255.

³⁴ *Symbolum Christianum*, In: *Isteni dicséreték...* Kolozsvár 1602–1615, Nyomtatott Heltai Gáspár műhelyében, 119–120. RMNY 983. (A szövegben az unitáriusok által megváltoztatott szövegrészeket

Benedictus, majd a gyülekezet énekelt bűnvallása, a *Confessio peccatorum*. Ha volt, akkor itt került sor az úrvacsorai beszédre, ezután az *Agnus Dei* énekelték. A szerzetési igék felolvasása után következett a *Communio*. A kenyér és a bor folyamatos osztogatása során a szerzetési igéket ismételte a lelkész a gyülekezet pedig az *Úrnak végvacsorájára és az ő áldozatjára* kezdetű éneket énekelt. A *Mindenható Úristen könyörgünk szent felségednek* kezdetű énekkel és a *Mennyetek el békességgel* benedictióval ért véget a szertartás. Az úrvacsorás istentiszteletet valószínűleg a *Te Deum* zárta.

II.

Az istentisztelet szabályozó első unitárius rendtartás, a *Modus Rerum Agendarum* (a továbbiakban *Ágenda*) 1767-re datálható, nyomtatásban nem jelent meg, de kéziratos másolatai közkezen forogtak.³⁵ A nyolc részből álló agenda (I.) a mindennapi és (II.) vasárnapi istentiszteletről, (III.) az úrvacsoráról, (IV.) a keresztségről, (V.) az esketésről, (VI.) az eklézsiakövetésről, (VII.) a betegek látogatásáról és a (VIII.) temetésről tartalmaz előírásokat. 1767. június 20-án az aranyosrákosi zsinaton az ágendát felolvasták,³⁶ de mert az úrvacsorára vonatkozó részben, Krisztus segítségül hívását illetően félreértések támadtak, a zsinat kimondta,

kiemeltük, szögletes zárójelben közöltük a Huszár Gál énekeskönyvében olvasható variánst. Ezen első énekeskönyv tartalmazza az apostoli hitvallás *Symbolum fidei Apostolicae* szövegét is, a későbbi énekeskönyvek már csak a *Symbolum Christianum*-ot közlik.)

Mi hiszünk egy Istenben, Mennynek, Földnek, és az benne valóknak teremtőjében, ki fiaivá minket választott: ő testünkről és lelkünkről, mindenkoron gondot visel mint édes Atya, fiairól: Semmi azért nekünk nem árthat akarata nélkül; mert mindenek vadnak a mi Istenünknek nagy hatalmában.

Mi hiszünk Jézus Krisztusban, az ő szent Fiában és Urunkban: ki Istennek egyetlen egy tulajdon Fia. [ki az Atya Istennel egy Isten.] Ki az üdönnek teljességében, Szűz Máriától születék, az keresztfán érettünk áldozék. Ott ellenségünkön győzedelmet vőn, és halottaiból feltámadá írások szerint. [És ki öröktől fogva volt, szűz Máriától születék, a keresztfán értünk áldozék, pokolra szálla szabadulásunkért és halottaiból föltámadá idvességünkért.] Kit mi várunk az ítéletre.

Mi hiszünk az Szent Lelket is, ki az egy Istennek és Krisztusnak Szent Lelke [Mi hiszünk szent Lélek Istenben, ki az Atya és [sic!] a fiú Istennel egy Isten]: nyomorultaknak vizsgálója. Ő minket visel, igazgat, tanít, biztat, és megszentel **híveknek** gyülekezetiben; hol nekünk megbocsáttatnak bűneink Krisztusért, kivel ez mostani testnek feltámadása után örökké élünk.

³⁵ Teljes címe: *Modus Rerum Agendarum in Cultu Divino, apud Ecclesiae per Inclutym Magnum Transilvaniae Principatum Unitarias uniformiter observandus* azaz Az isteni Szolgálatnak az Erdélyi Unitária Ekklesiákban való vegben vitelének modja, mellyet nevezetesen az Ekklesiákban Szolgáló Ministerek, Pap, Mester, Kántor Atyánkfia tartoznak követni. Kéziratos másolatai a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban a következő jelzetek alatt: Ms.U. 57/b, 80/c, 118, 177/b, 186/a, 192/a, 227/b, 889, 1085, 118/c, 1218, 1755/a. Az agenda a szövegét nyomtatásban elsőként Szombatfalvi József: Egy 18. századi szabályzat az erdélyi unitárius istentisztelet és szertartások végzéséről. In: *KerMagv* 93 (1987), 22–33. Ugyanezt a szöveget tette közzé Bárh Dániel: A történeti szokás kutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek. In: *Népi Vallásosság a Kárpát-medencében 7.*, szerk. S. Laczkovits Emőke, Szócsné Gazda Enikő. Kiadó: Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy–Veszprém 2007, 213–330.

³⁶ MUEKGyLt *Protocollum II. 1736–1777*. „Ante omnia az Agenda, melyre régen szándékozott a Consistorium, felolvastatván, minthogy még egy kevés héjja van, mikor complete léssen leíratatván publikáltatik.” 264.

hogyan az ágendát csak azután teszik közzé, miután a félreértéseket tisztázták. Érdemes megjegyezni, hogy a tévedések a Krisztushoz intézett könyörgésekből adódtak.³⁷ Krisztus közvetlen segítségül hívásának gyakorlatától Agh István örömmel megszabadult volna, ezért a mindennapi könyörgések rendjét úgy változtatta meg, hogy eltiltotta a könyörgéseket bevezető invocatiót [...] felállván a Prédikátor könyörögni fogjon egyenesen a rend szerént való könyörgéshez, melyben, ha úgy tetszik, segítségre hívhatja a Prédikátor az Istent, hogy a könyörgésben való illendő buzgóságra vezérelje, segítse.³⁸ Az úrvacsoraosztás gyakorlatában azonban – Radecke szellemében – továbbra is megmaradt a Krisztushoz intézendő könyörgés. Az Agh István-féle *Ágenda* III. részének ötödik cikkelye kimondta, hogy a prédikátor könyörgéseit ezen alkalmatossággal [ti. úrvacsoraosztáskor] igazítja az Úr Krisztushoz, azon könyörgése után Miatyánkot nem mondjon, mind rövidségnek okáért [...], mind pedig azért, hogy az olyatén formán Krisztushoz igazított könyörgést ritkán lehet helyesen a Krisztusról fordítani az Atyára. Az úrvacsoraosztás során a szakaszonként mondott Krisztushoz intézett imádságok³⁹ után volt aki Miatyánkot is mondott. Az agenda utasításának megfelelően a Miatyánkot elhagyták, ebből azonban botrány támadt, és az unitáriusokat feljelentették az udvarnál.

Mire az első ágendáskönyv 1767-re elkészült a mintegy 150 évig gyakorolt antifónás zsoltározás kikopott az unitárius liturgiából. Agh István rezignáltan állapította meg, hogy sokan a *Mesterek vagy Kántorok az Antifónák nótáját nem tudják* és csak Szenci zsoltáraival vagy az ún. hetedszaki munkás napokra rendelt énekekkel éltek. Ezzel az unitárius közösségek is áttértek a recitált zsoltározásról a strofikus zsoltárok éneklésére. Az 1777-ben kiadott énekeskönyvben még megtaláljuk az antifónás zsoltárokat, de azokat jobbik esetben is csak szombat este és vasárnap reggel énekeltek. Aranyosrákosi Székely Sándor 1837-ben közzétett új énekeskönyve végleg felszámolta régi unitárius istentiszteleti rendet, egyre több templomban szólalt meg az orgona és egyre jobban elhalkult a gyülekezet zsoltározása. Mindennél beszédesebb tény, hogy Aranyosrákosi a 150 zsoltárból mindössze 34-et vett fel az új énekeskönyvébe.

De nemcsak az éneklés, hanem a könyörgések tárgyában is történtek változások. 1747-ben az *Ágenda* bevezetése előtt a kolozsvári főtanács megtiltotta a rögtönzött könyörgéseket, és elrendelte, hogy a pap jó előre készítse el azokat. Az Agh-féle *Ágenda* a szabályszerű könyörgés érdekében – az eklézsia előzetes beleegyezésével – megengedte a papoknak, hogy az imádságokat *írásból adják elő, és*

³⁷ Kénosi-Uzoni-Kozma: *i. m.* (III.C.) kézirat, 534r-v.

³⁸ Szombatfalvi József: *i. m.* 24.

³⁹ Néhány rövid úrvacsora imádság az MsU 149. jelzetű kéziratból: 36 p. „Oh, mi fejedelmünk és megtartónk úr Jézus Krisztus, ki a te anyaszentegyházad testének feje vagy. E világnak világossága, világosítsd meg a mi homályos értelmünköt, hogy ne járjunk sötétben, tedd például a te ártatlan és szent életedet, hogy kövessünk tégedet, plántálj te benned minket, mint valami szőlő tőkében, hogy teremjünk jó gyümölcsöt a mi szent életünkben, mely kedves légyen a te szent Atyád előtt. Ámen”

42 p. „Óh mi lelkünknek jegyese úr Jézus Krisztus, ki minket mint egy tiszta szüzet elkészítettél és tehozzád mint egy férfiúhoz szerkeztettél, szentelj meg minket, hogy mind aki megszentelsz, mind akik megszenteltetünk egyek legyünk minyájon, és a ki méltóztattál minket atyádfiainak nevezni, adjad, hogy igaz tőkéletes szeretettel tégedet mi hozzánk kapcsoljunk. Ámen”

úgy a *Néppel együtt illendő buzgósággal könyörögjenek*. A gyülekezeti könyörgés mellett az egyéni kegyesség gyakorlását az imakönyvek segítették. Az, hogy nem pusztán kéziratosságba kényszerített kegyességről van szó, Szentábrahámi Lomárd Mihály imakönyvének népszerűsége igazolja. A 144 imádságot tartalmazó tizenkettedrét imakönyvnek az ismert és az RMK által is regisztrált 1746. évi kiadása mellett két másik kiadást is sikerült azonosítanunk. Sajnos mindkét példány sérült az elején és végén, de a betűtípus 18. századi kolozsvári kiadásra utal.⁴⁰ Szentábrahámi minden élethelyzetre írott könyörgéseit, változatlan formában, 1826-ban negyedszerre, 1902-ben ötödszörre is kiadták.⁴¹

A könyörgések felolvasását hol megtiltotta, hol pedig megengedte a főtanács. Az aranyosszéki egyházkör előjárósága 1845-ben a homoródmácsi zsinaton azt kérte, hogy a papság a Koronka Antal imádságoskönyvét használhassa.⁴² A zsinat a könyvből való könyörgést csak az eklézsia beleegyezésével engedte meg, Koronka imádságoskönyvét pedig nem tette kötelezővé csak a mesterek és deákok számára. Koronka a négy évszak két-két hetére írt reggeli és esti imádságokat, ezeket a nagyheti reggeli és esti imádságciklus zárja. A 19. század másik népszerű szerzője Albert János volt, az ő imakönyve, amelyet Kriza János püspöknek ajánlott, zárja a 19. század unitárius imakönyveinek sorát.

Az új istentiszteleti rend egyre inkább kezdett hasonlítani ahhoz, amit ma is gyakorolnak az unitáriusok, de néhány új elem is beépült ebbe, pl. a konfirmáció. A katekizáció és vasárnapi kikerdezés része volt az unitárius egyházi gyakorlatnak, de az úrvacsorával megpecsételt konfirmációt csak 1853-ban rendelte el kötelező jelleggel a főtanács. Jellemző az unitárius konzervativizmusra, hogy amikor id. Brassai Sámuel Torockószentgyörgyön (1811–1826) bevezette az úrvacsorás konfirmációt, tettét az EKT innovációként értelmezte, és vádpontul hozta fel ellene.

Az 1850-es évek második felében az EKT Székely Mózes püspökhelyettest bízta meg új liturgiai rend megszerkesztésével, aki 1859-re el is készítette az ún. liturgiai kódexet, és azt az 1859. évi zsinati főtanács elé terjesztette. Idő hiányában a főtanács nem foglalkozott a tervezettel, hanem elküldte véleményezésre az espereseknek. A beérkezett javaslatok összesítése után, 1861. június 21-én Székely a kiadás reményében terjesztette tervezetét az EKT elé. Az *Erdélyi Unitária Anyaszentegyház Lyturgiája vagy isteni tisztelete s ezzel kapcsolatos szertartásainak*

⁴⁰ A kolozsvári unitárius kollégium egykori könyvtárában (jelenleg kolozsvári Akadémiai Könyvtár) három különböző példányt sikerült azonosítanunk. Az egyetlen teljes példány (jelzete U 55273) nem egyezik sem az U 93568, sem pedig az U 93570 jelzetű megcsonkult imakönyvekkel.

⁴¹ A teljesség igénye nélkül felsoroljuk néhány ismertebb kéziratot imakönyv címét és jelzetét: MsU 220/A Hetedszaki reggeli és estvéli könyörgések mellyekkel a boldog emlékezetű Solymosi K. Boldizsár Erdélyi unitárius püspök és azon jó emlékezetű Járai János kolozsvári Unitárius plebanus uramék ő kegyelmek éltenek. Mostan pedig fordíttatott a kolozsvári unitárius kollégiumban tanuló deákoknak számokra mellyekkel közönségesen könyörögvén az oskrolóban élnek. 1756. MsU 55 Könyörgések (ünnepei, prédikáció előtt és után, úrvacsora, évszakok ős és tél, tavasz.) MsU 81. Körmöczi József: Különböző alkalmakra összeállított imák (Magyarsáros 1748–1749). MsU 751. Koncz Boldizsár és Járai János imakönyve.

⁴² Imádságos Könyv templomi szükségére. Írta Koronka Antal várfalvi unitárius pap 's aranyos tordai egyházkerületi jegyző. Első kötet. Köznapi imádságok. Kolozsvárott 1848.

rendje és módja című, 45 oldalas, fólióalakú kéziratos füzet tekinthető a modern unitárius szertartásrend első formájának. Székely az Agh-féle *Ágenda* felhasználásával készítette azt a tervezetet, amelyet aztán minden későbbi liturgiai reform alapnak tekintett még akkor is, ha már régen elfelejtették Székely Miklós nevét. A három részre tagolt, összesen 56 paragrafusból álló tervezet kitért az unitárius liturgia minden vonatkozására.⁴³ Itt találjuk a konfirmáció szertartásának első,

⁴³ A tervezet tartalomjegyzéke:

Bevezetés

1. A liturgia nevezete és fogalma
2. A köz- és magán-istentisztelet közötti különbség
3. A közistentisztelet rövid ismertetése
4. Az istentisztelet részletei
5. Énekeskönyvünk ismertetése
6. Énekmegválasztás és éneklés módja
7. Az orgona mint éneksegédeszköz
8. A könyörgés és annak kellékei
9. Az Unitária Anyaszentegyház híveinek nyelvi, polgári, jogi és egyházi viszonyaik szerinti

állása

10. A liturgia tartalma és felosztása

Első rész. A köz isteni tisztelet alkotó részei, kiszolgáltatása módja , köz-, vasár-, és inneppapokon.

Első szakaszokban

11. A köznapi istentisztelet alkatrészei és kiszolgáltatása módja

Második szakasz

12. A vasár- és inneppapi isteni tisztelet alkatrészei, s kiszolgáltatása rendje-módja.

13. A könyörgés és textus felolvasása közti éneklés

14. A papi tanítás kellékeiről

15. A tanítás végeztíveli úri imádság és éneklés

16. Vasárnap délutáni istentisztelet módja

17. Sátoros és más innepek megülnésének módja

Második rész. Az úr Krisztus által szerzett vallásos szertartásokról

18. Melyek ezen vallásos szertartások?

Első szakasz. A keresztségről vagyik a szent mosódásról

19. A keresztség vagy szent mosódás fogalma

20. Ki kötelessége a keresztes?

21. A keresztes helye

22. A keresztes végrehajtása módja

23. Keresztes rendkívlúli esetek

24. A zsidó és keresztesny felekezetsbelieknek vallásunkra átvételekori teendők

25. Utasítás a keresztes utáni lényeges papi teendőkre nézve

26. A vallástétel (confirmatio) fogalma

27. A vallástétel végrehajtása módja

28. Mindkét nemen levő nagyobb ifjaknak nyári tanítása

Második szakasz. Az úri vacsoráról

29. Az úri vacsora fogalma

30. Mikor, hányszor és kik élhetnek úri vacsorával?

31. Az úrvacsorai ágenda célja és tárgya

32. Az úrvacsora kiszolgáltatása körüli szertartás és papi eljárás

Függelék: Az úrvacsora kiosztását tárgyazó némely lényegesebb utasítások a következendők.

33. Általános szabály azon esetekre, mikor más vallásúak nálunk vagy hitsorsosaink körünk-ből más gyülekezetbe kívánnak úri vacsorával élni

Harmadik rész. Az isteni tisztelettel kapcsolatos egyházi szertartásokról

rövid és minden gyülekezetnek ajánlott leírását. A tervezet Pap Mózes főjegyző kézjegyével ellátva 1861. szeptember 4-én a következő végzéssel került irattárra: „Adassék át a fő papi törvényszéknek megvizsgálás és véleményadás végett.” A 19. század liturgiai reformja ezzel be is fejeződött, legjelentősebb eredményének a konfirmáció kötelező bevezetését, és a mai istentiszteleti rend kialakulását tekinthetjük.

A huszadik században az unitárius liturgiában a legjelentősebb változtatás az új énekeskönyv bevezetése után történt. Minden olyan gyakorlat, amely az óprotestáns liturgiát juttatta volna eszünkbe, megszűnt, kivétel a nagypénteki passió éneklése. Ennek ellenére a gyülekezetek liturgiai élete sokkal gazdagabb volt a mainál, ugyanis hosszú ideig fennmaradtak az olyan gyakorlatok, mint pl. az eklézsiakövetés vagy a „szülőágyból” felgyógyultakért való imádkozás. A múlt század elején, 1904-ben a főtanács elfogadta és megszavazta (86. pont) Ferencz József püspök hétköznapi, vasárnapi és ünnepi istentiszteleti rendszabályát, ennek lényege röviden az, hogy minden anyaeklézsiában mindennap reggel istentisztelet tartandó énekkel és imával, vasárnap de. egyházi beszéddel, du. biblia-magyarázattal. Az ünnepi istentiszteletek mindhárom napját megtartották, a

34. Ezen rész tartalma

Első szakasz. Az új házassulandók összeesketéséről

35. A házasság lényege

36. A házassági szövetség főbb előzményei

37. Az öszeesketés helye és ideje

38. A házassági agenda tárgya és az új házaspárok összeesketezése módja

39. Rövid utasítások az esketési felsőbb rendeletekre s papi magaviseletre vonatkozólag

40. Az aranylakodalm megülése

41. Magánosok új lakjai megáldása (vagy házszentelés)

Második szakasz. Az eklézsia vagy megye követéséről

42. Az eklézsia vagy megyekövetés fogalma és célja

43. A megeseett személyek és más cégére bűnösök megjobbítása körüli eljárási szabályok.

Harmadik szakasz. A betegek látogatásáról.

44. A betegek látogatása szükségessége

45. A betegek látogatása célja és azok körüli papi teendő

46. A rabokkali bánásról

47. Az ágykelés, vagy szülőágyból felgyógyult anyák papi meglátogatása

Negyedik szakasz. A temetésről

48. A halott feletti harangozásról

49. A temetési éneklés s halotti énekeskönyvünk ismertetése

50. Halotti tisztességes temetés végrehajtása, módja és célja

51. Utasítás a temetés körüli papi teendőkre nézve

Ötödik szakasz. Templom, pap szenteléséről és zsinati szertartás módjáról.

Első cikkely

52. A templom s azzal kapcsolatos segédeszközök felavatásáról

Második cikkely. Zsinati szertartás, s papszentelés módja

53. A zsinati gyűlés fogalma

54. A zsinati szertartás, s különösön papszentelés rendje és módja

Harmadik cikkely

55. A püspöki béigtatásról

56. A papok és mesterek béköszöntése és kibúcsuzása

legátus ünnep első és másodnapján du., harmadnapján de. végezhetett istentiszteletet. Az elfogadott rendtartástól csak a püspök engedélyével lehetett eltérni.

Egy 1932-ből származó kimutatásból az derül ki, hogy a püspök halála után újabb változások történtek pl. mindennapos istentiszteletet már csak 20 egyházközségben tartottak. Három egyházközségben (a továbbiakban ek.) heti öt, 21 ek. heti négy, 47 ek. heti három, két ek. heti két, és 8 ek. heti egy alkalommal volt istentisztelet.

Ferencz József püspök idejében a pragmatizmus jegyében változtattak a zsinattartás és papszentelés gyakorlatán is. Régi szokás szerint az új papok felszentelésére nem vasárnap, hanem kedden került sor, ti. a zsinatok négy napot is tartottak. A felszentelendő kikerdezésük után esküt tettek, majd kinevezésük sorrendjében egyenként a templom piacán letérdeltek, a püspök és az esperesek kezüket a felszentelendő fejére tették, és a püspök által kiválasztott igék alapján felszentelték. A hosszadalmas procedúrát a közös felszentelésre változtatták.

A lelkési jelleg megvonásának is megvolt a megfelelő rítusa. Jánosfalvi Sándor István az Aranyosrákosi Székely Sándor históriájához írott megjegyzéseiben konkrét esetet idéz fel. 1787-ben a dicsőszentmártoni zsinaton két lelkészt közösítettek ki egy kötlevel dátumának meghamisításáért. A ceremónia Jánosfalvi leírásában ekképpen zajlott: a vádlottak megidéztté a templom piacán letérdeltek, ekkor a püspök a kezét fejükre téve ezt mondta: *ezen ceremóniával küldöttelek vala ki az Úrnak gabonájába – ekkor kezét lekapván fejökről – és most ugyan ezen ceremóniával hivlak vissza és számüzlek onnan tégedet.*⁴⁴ Ezután egy egyházi ollóval a kiközösítettek tógájának ujjából levágott egy darabot, s ezzel a templomból kiküldettek. Ez volt az ún. palástviselési jogtól való megfosztás. Egyébként a palástviselést csak 1861. július 1-jén rendelte el az unitárius lelkészeknek a tordai zsinat,⁴⁵ de még 75 év múlva sem volt egységes viselet. Az 1938. évi zsinati főtanács a „lelkési egyenpalást és egyensapka végleges megállapítására” utasította az Egyházi Képviselő Tanácsot (a továbbiakban EKT).

A változatosság volt az unitárius liturgia legállandóbb eleme. Az istentiszteleti rend egységesítésének is többször nekiveselkedtek. 1934-ben például az udvarhelyi egyházkör lelkészeinek azon kérését, hogy nagyhéten kivételesen a könyörgések előtt bibliaolvasás is legyen, azzal utasították el, hogy az új istentiszteleti rend majd mindenről intézkedik. 1943-ban az EKT Simén Domokost bízta meg a liturgia reformjával. 1956-ban az EKT „megnyugvással vette tudomásul”, hogy fentnevezett tanár legfőbb gondját képezi az egyházi főhatóság megbízásának teljesítése. Végül arra az eredményre jutottak, hogy: „a gyakorlati cél megvalósítása érdekében az *Unitárius Ágendáskönyv* összeállítása jelenti a legmegfelelőbb megoldást”. Simén Domokos *Ágendáskönyvét* elvitte a történelem viharra. A legújabb unitárius szertartásrendet 1999-ben szavazta meg a vargyasi zsinat, hogy ennek reformjára megérett-e az unitárius közösség, nem az én tisztem eldönteni.

⁴⁴ Jánosfalvi Sándor István: *i. m.* 605.

⁴⁵ „... a belső emberek egyenruhája legyen sötét színű és nemzeties, s állandó szabály gyanánt mondassék ki, h. pap bárminő hivatalos papi szolgálat alkalmával palástosan legyen köteles megjelenni és minden papi szolgálatát palástosan végezni.”